

О.В.Янковська*

**КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ У ПЕРІОД
НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
(1917–1920 рр.)**

У статті висвітлено процеси українізації у сфері освіти, науки та культури у 1917–1920 рр.

Процес національного державотворення і політичного відродження нації, який почав домінувати в Україні після розвалу російського самодержавства, природним чином стимулював розвиток української культури. Культурні процеси тривалий час вимушено мали маргінальний характер і легалізувалися, лише зазавши впливу низки суб'єктивних і об'єктивних чинників на зламі століть, тепер набували нового змісту. Вперше за майже півтори сотні років виникли умови, за яких про розвиток української культури заговорили на державному рівні. До складу національного органу влади – Центральної Ради – увійшли відомі діячі української культури: письменник і драматург В.Винниченко, поети М.Сріблянський (Шаповал), М.Вороний, В.Павленко (С.Шелухін), І.Стешенко, літературознавці С.Єфремов, П.Зайцев, мистецтвознавці Д.Антонович, М.Біляшівський, письменники В.Бойко, В.Леонтович, О.Лотоцький, Г.Михайличенко, А.Заливчий, М.Загірня, В.О'Коннор-Вілінська, Л.Старицька-Черняхівська та ін. Вони прагнули зробити все, щоб українська нація якнайшвидше утвердила себе політично й культурно. Так, В.Винниченко в одному з листів до Є.Чикаленка писав: "... Поки я почуваю в собі сили, я постараюсь зробити все, щоб прислужитись нашій національній справі. Всякими путями, всякими способами, а ми мусимо стати на рівні з передовими націями. Це мета, для якої варто жити й працювати"¹.

Розпочався складний і суперечливий доленосний етап суспільно-політичного й духовного розвитку України. Метою і змістом його було відродження або українізація, за термінологією того часу, причому українізація комплексна, всіх сфер життя – економічного, культурного, політичного. Очевидно, що найпомітнішим показником і чи не найдійовішим чинником процесу був перехід до вживання української мови в усіх галузях державного і суспільного життя. Саме за цієї ситуації І. Огієнко зауважив: "Мова, це наша національна ознака, в мові – наша культура, ступінь нашої свідомості ..., і поки живе мова – житиме і народ як національність. Не стане мови – не стане й національності: вона геть розрушиться поміж дужчим народом"². Але українізація не вичерпується переходом до вжитку мови в переважній більшості сфер життя. Вона залишиться поверхневим бюрократичним заходом, аж доки не буде вирішено основну проблему – подолання комплексу національної меншовартості. І в цьому необхідною складовою є розбудова національної освітньої системи, науки, культури.

Найперше, з чого починається все, – забезпечення кадрами; отже, реформування освіти – створення національної вищої школи, педагогічної й дитячої освіти, вироблення методик, забезпечення підручниками і просто захоплюючою літературою, мистецтвом, наукою і далі всі галузі життя.

Виробляти системний підхід почали всеукраїнські педагогічні з'їзди. І Педагогічний з'їзд (квітень 1917 р.) закликав учених-українців, які працювали в Росії, переїхати в Україну. Професорам, які достатньою мірою знали мову, пропонувалося перейти до викладання українською мовою або, принаймні, вести нею паралельні курси. Ухвалили пропозиції щодо стимулювання ведення наукової

* Янковська Оксана Віленівна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

роботи українською мовою, реорганізації бібліотек, створення в них відділів україніки, перенесення до України і надалі концентрації тут архівних матеріалів, пов'язаних з країною. На II Педагогічному з'їзді (серпень 1917 р.) шляхами утворення національної вищої школи було визначено як українізацію існуючих вищих шкіл, так і відкриття нових українських вузів³.

Спочатку було реалізовано багаторічні напрацювання Українського наукового товариства (УНТ). У березні 1917 р. останнє спільно із Центральним кооперативним комітетом взялися до заснування першого українського народного університету із завданням – "дати загальну наукову освіту і такі наукові відомості, які дає університет державний, ... поставивши в центр викладання українознавство"⁴. Його було офіційно відкрито в Києві 5 жовтня 1917 р. А вже через рік – з 27 липня 1918 р. народний університет було перетворено на Київський державний український університет. Професура в ньому майже вся складалася з українських науковців, багато з них – видатні вчені: М. Кравчук, Ф. Міщенко, А. Кримський, С.Тимошенко, В.Кістяківський, І.Огієнко, А.Лобода, М.Туган-Барановський, О.Корчак-Чепурківський та ін.

Університет був активним осередком поширення української культури. Велику роботу в цьому напрямі проводила його просвітня комісія, яка встановила контакти з "просвітами", шкільними радами тощо і постійно направляла лекторів по всій Україні. Вона відкривала і платні курси, наприклад, українського слова, на яких слухачі вдосконалювали знання мови як письмової, так і розмовної. Крім того, її лектори збирали відомості в різних місцях країни про учнів, які бажають по закінченні школи навчатись у вузі українською мовою, і підтримували контакти з ними. Внаслідок такої роботи до університету приходила молодь з усієї країни, в кожному наборі понад 90% студентів становили українці з провінцій.

У березні 1918 р. рада лекторів Київського українського університету порушила питання в уряді про заснування мережі подібних закладів по всій Україні. В результаті 22 жовтня того ж року було відкрито Український державний університет у Кам'янці-Подільському⁵. Очолив його І.Огієнко, якого сучасники називали невтомним вартовим українського Ренесансу, викладали там Д.Дорошенко, М.Драй-Хмара, В.Біднов, М.Столяров та ін. Заклад був опорою українського державотворення. Тут паралельно з навчанням студентів проходили підготовку воєнні інструктори, яким належало формувати місцеві органи державної влади⁶, читання лекцій з українознавства і політичного становища для вояків армії УНР, місцевих робітників і ремісників⁷.

Основою виховної роботи вузу стало формування національної свідомості майбутніх фахівців, утвердження поваги до української держави та її законів.

Того ж 1918 р. було засновано Український історико-філологічний факультет у Полтаві, де на той час зібралася група викладачів з університетів Харкова, Петрограда, Казані і серед них – Д.Багалій, Ф.Шміт, М.Сумцов, С.Кульбані, Н.Мірза-Авак'янц. Укладений на кошти полтавських губернського земства, міської думи та спілки споживчих товариств, він замислювався ініціаторами як перший факультет нового українського університету. Існування в регіонах таких закладів мало велике культурне і наукове значення й суттєво сприяло українізації. Українські університети ставали просвітницькими та громадськими центрами, сприяли поширенню української літературної мови, активізували краєзнавчу роботу. Все сказане повною мірою можна віднести також до Катеринославського університету, Педагогічної академії, Ніжинського історично-філологічного інституту кн. Безбородька, вищих жіночих курсів та ін.⁸.

Процес українізації доволі швидко охопив і приватні навчальні заклади у традиційно російськомовних районах, що було свідченням зростання попиту на українську культуру. Значну допомогу приватним вищим школам у цьому надавав, наприклад, культурно-просвітній відділ Товариства споживачів півдня Росії.

Наголошуючи на необхідності прийти, зрештою, до суцільної націоналізації університетів в Україні, Д. Дорошенко назвав її вінцем створення національної системи освіти. Водночас він вважав, що "першим етапом до тої націоналізації є заведення науки українознавства. Це буде способом до національного освідомлення і разом з тим – культурно-політичною зброєю в боротьбі за дальшу націоналізацію українських університетів"⁹.

На другому з'їзді професорів та викладачів вищих державних і приватних навчальних закладів міст Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава, Ніжина, який проходив у Києві 21-25 травня 1918 р., зазначалося, що з'їзд вважає недоречним злиття Українського народного університету з Київським університетом св. Володимира. В резолюції про українізацію університету св. Володимира йшлося про те, що "устройство новых украинских просветительских учреждений не должно производиться за счет существующих теперь университетов и институтов и в какой-либо ущерб, а должно осуществляться в виде самостоятельных украинских высших школ"¹⁰. Дійсно, оскільки українізація існуючих вищих шкіл зустріла рішучий опір з боку більшості старих професорів, насамперед, університетів Київського св. Володимира, Новоросійського та Харківського, Київського політехнічного інституту, після тривалих дебатів дійшли згоди створити в університетах кафедри з української історії, філософії та інших дисциплін. Спочатку на історично-філологічних факультетах було відкрито кафедри української історії, згодом – кафедри українського письменства, історії українського права та історії української літератури й мови. Водночас наукові інституції організували по всій країні систематичні українські університетські курси.

Поширенню українізації сприяла діяльність Наукового товариства ім. Шевченка, Товариства українських наукових викладів ім. Петра Могили у Львові та львівського Ставропігійського братства при греко-католицькій церкві Успіння Пречистої Пресвятої Богородиці. У той час українські студенти гуртувалися навколо "Академічної громади". Повернулися до життя передвоєнні студентські товариства – Український студентський союз (УСС), медична громада, гурток правників, товариство студентів-політехніків "Основа". Студенти-українці, які навчалися в університетах із російською мовою викладання, організовувалися в товариства, що сприяли поширенню українознавчих дисциплін. Таке товариство, наприклад, було створене в Університеті св. Володимира у вересні 1918 р. У статуті наукового товариства студентів-українців зазначалося: "Метою є з'єднання українського студентства для піднесення його наукового знання в усіх галузях науки і української культури."

Діяльність товариства полягає в улаштуванні викладів, читанні докладів та рефератів, виданні журналів, праць, утворенні власної книгозбірні, організації екскурсій, подорожей тощо.

Товариство поділяється на секції: історичну, літературну, природничу, математичну, медичну, права тощо.

Справами товариства керує Рада"¹¹.

Проведення українізації було особливою ділянкою діяльності товариств "Просвіта". Так, рада товариства в Миколаєві допомагала в українізації Миколаївського учительського інституту, серед студентів якого понад 70% становили українці. Питання українізації активно відстоював у міській думі член ради "Просвіти" викладач інституту М.Лагута¹².

Паралельно з українізацією традиційних та заснуванням нових установ вищої школи йшов процес відродження українських середньої й початкової шкіл. Цим питанням було присвячено обидва згадуваних педагогічних з'їзди. Концепцію системи освіти представила С. Русова. За її поглядами, "національне виховання є певний ґрунт у справі зміцнення моральних сил дитини й оновлення відродження душі народу"¹³. Ця квітнева доповідь, а також низка її статей, зокрема

"Ідейні підвалини школи" (1917 р.) та "Націоналізація школи" (1917 р.), стали базовими для шкільної реформи. Основні напрями роботи вчителів було окреслено у доповідях П.Холодного "Єдина школа" та М.Дем'яновського "Українізація початкової школи щодо навчання мови"¹⁴. Загалом у резолюції I з'їзду визнавалося реальним протягом двох навчальних років перейти до викладання українською мовою всіх дисциплін у середній школі, а на вимогу батьків відкривати паралельні класи з викладанням російською¹⁵. Цей підхід був підтверджений у декларації Генерального Секретаріату, оголошеній на засіданні Центральної Ради 9 липня 1917 р., коли серед найважливіших завдань називалась українізація школи, яку починати слід було з організації видання підручників, підготовки вчителів та сприяння їх професійній взаємодії¹⁶.

Так, у 1917 р. розроблявся й одночасно втілювався план широкої українізації народної освіти. Генеральним секретарем освіти тоді був І.Стешенко – педагог, громадсько-політичний діяч, літературознавець, письменник, фундатор і голова Товариства шкільної освіти. 26 червня 1917 р. він підписав циркуляр для інспекторів вищих, початкових, торговельних та інших шкіл України про розвиток національної школи і про необхідність запровадження в школах курсу українознавства, організацію при школах українських бібліотек тощо. У серпні 1917 р. було затверджено проект, в якому, крім інших питань, ішлося про випуск учителів українознавства для шкіл усіх типів. Багато робила для українізації шкіл знаний педагог і громадський діяч С.Русова як член Центральної Ради, а згодом – директор департаменту позашкільної освіти й дошкільного виховання Міністерства народної освіти УНР. Серед чільників шкільного будівництва були також В. Прокопович, О. Дорошкевич, Л. Лещенко, Н. Шульгіна, М. Семашкевич та ін.

Від березня до осені 1917 р. у країні з'явилося 57 нових середніх шкіл різних типів. Вони були засновані й існували на приватні та громадські кошти. Першу з них – I-шу українську гімназію ім. Шевченка – було відкрито 18 березня 1917 р. у Києві заходами Товариства шкільної освіти. Першим директором гімназії був П.І.Холодний, який до того був професором фізики в Політехнічному інституті і директором комерційної школи в Києві. Після призначення його на посаду генерального секретаря відділу шкільної освіти при уряді, директором гімназії став В.Ф.Дурдуківський, який працював у ній з часу її заснування викладачем української мови і літератури. До викладачів цієї школи належали такі відомі діячі української культури, як протоієрей, а згодом митрополит Василь Липківський, В.Прокопович, Л.Білецький, В.Дога, Л.Чикаленко, С.Русова, М.Лисенко, Й.Гермайзе, Ю.Слуцький, П.Козицький та ін.

Дуже корисну роль у кращому пізнанні української історії та культури відігравали шкільні гуртки з різних предметів. Учні активно займалися в літературному, історичному, малярському гуртках. Шкільний хор очолив композитор П. Козицький. Особлива увага приділялася ознайомленню дітей із творами та ідеями Т.Г.Шевченка. Роковини Шевченка відзначалися Шевченківськими днями, до участі в яких учні активно готувалися.

Відзначимо, що 30 українських гімназій було відкрито вже протягом 1917/18 навчального року¹⁷, а в кінці 1918 р. їх уже налічувалося 825¹⁸.

На I Педагогічному з'їзді було ухвалено постанову про створення Всеукраїнської шкільної ради: "Всеукраїнський учительський з'їзд вважає необхідним заснувати Всеукраїнську шкільну раду для організації шкільної просвіти в Україні; проект цієї Ради з'їзд доручає негайно виробити і здійснити Центральній Українській Раді"¹⁹. Проект шкільної ради було підготовлено Ф. Сушицьким та О. Дорошкевичем і ухвалено 20 вересня 1917 р.²⁰

З іншого боку, так би мовити, "знизу", координацію дій у процесі українізації та шкільної реформи здійснювали шкільні ради, мережу яких по Україні організовано було протягом березня 1917 р. – квітня 1918 р. До їх складу входили

представники батьків, громадських організацій, органів міського і земського самоврядування. Але треба зазначити, що, оскільки їх створення стимулювалося переважно внутрішнім покликом унаслідок національної самосвідомості представників місцевих еліт, вони не набули повсюдного поширення.

Процес українізації шкіл був складний і суперечливий. Погляди громадянства часто були протилежні. До генерального секретаря народної освіти в Україні надходило безліч різних заяв і прохань від батьків учнів. Так, у грудні 1917 р. Рада батьківських комітетів вищих навчальних училищ м. Києва надіслала заяву, в якій "визнала необхідним змінити існуючу систему розподілу навчальних предметів з метою введення для бажаючих викладання української мови лише в тих випадках, якщо українську мову побажають вивчати не менше половини учнів, а якщо бажаючих вивчати українську мову буде менше половини, то викладання української мови повинно проводитись у вільні від загальних курсів години"²¹. Одночасно з цією заявою надійшло прохання батьків Звіринського району, в якому налічувалося до десяти тисяч мешканців, відкрити для дітей українську вищу початкову школу²².

До Київської міської думи надійшло звернення члена училищної комісії Київської міської управи Б.Щеглова, в якому висловлювалося незадоволення реформуванням та "насильницькою" українізацією шкіл м. Києва. Він вважав, що "втільнення в життя такої реформи загрожує Києву серйозним культурним лихом, оскільки майже більшість учнів змушені будуть або залишити школу, або примусово змінити мову навчання". Київська міська дума відхилила пропозиції Б.Щеглова "о непроизводстве" примусової українізації (без бажання тих, хто навчається, або їхніх батьків) у навчальних закладах Києва²³.

Водночас до Київської міської управи надходили клопотання батьківських комітетів шкіл із проханням перевести заклади на українську мову викладання. Так, за бажанням батьківського комітету на базі Куренівського вищого навчального училища № 7 було створено середній навчальний заклад із викладанням українською мовою.

На сприяння реорганізації шкіл була спрямована діяльність Спільки учителів-українців. При її підтримці в м. Києві було реорганізовано учительську семінарію з викладанням українською мовою, відкрито українське початкове училище №13 тощо²⁴.

Самі діти бажали навчатися українською мовою, мали віру в успішне формування України, як самостійної держави, і прагнули присвятити своє життя рідній країні: "А як повиростаємо, то і других будемо научати, як для України працювати", – писали учні, відвідавши могилу Тараса Шевченка²⁵.

У березні 1917 р. М.Грушевський звернувся в Київську міську думу з проханням вжити заходів щодо викладання українською мовою в школі, гроші на яку дав його батько С.Ф.Грушевський. М.Грушевський писав: "Тепер настав час і внутрішньому змістові його надати відповідний місце український характер, згідно з принципами покійного фундатора, котрих тримався він неодмінно за всю довгу свою педагогічну діяльність: шкільна наука мусить подаватися учням на їх рідній мові! ... Я певен, що тепер для того є всяка можливість..."²⁶. Постановою Думи викладання в цій школі було запроваджене українською мовою.

У цих умовах слушною була думка М.Грушевського, який наголошував, що завдання провідників українства полягає в тому, щоб нейтралізувати всіляку обопільну ворожнечу, робити все для розвитку різноманітних культур в Україні, не загострювати відносин гвалтливою українізацією, проте й не поступатися принципом української державності і становищем української мови, як мови державної²⁷.

Незаперечний вплив на розгортання українізації мало рішення Центральної Ради у березні 1918 р. про надання українській мові статусу державної та проведення всіма українськими урядами роботи з українізації державного апарату,

установ освіти, науки, культури. Згідно з наказом Міністерства народної освіти, в усіх школах запроваджувалося викладання винятково українською мовою. Для забезпечення виконання цього наказу в Києві, Житомирі, Харкові, Катеринославі, Полтаві, Одесі Міністерство освіти заздалегідь почало організовувати літні (1918 р.) курси для підготовки вчителів. Незважаючи на зміну влади, курси відбулися, що можна вважати свідченням певної спадковості тодішніх режимів, принаймні в розумінні необхідності здійснення українізації. Стосовно ж педагогічної освіти в цілому, можна зазначити, що за період 1917–1920 рр. було підготовлено майже 10 тис. освітян-українців²⁸.

Важливе значення в становленні національної школи за Гетьманату мав прийнятий Радою Міністрів 1 серпня 1918 р. закон про обов'язкове навчання українській мові і літературі, а також історії та географії України в усіх середніх школах, починаючи з 1918/19 навчального року. Міністр народної освіти І. Огієнко 17 січня 1919 р. підписав наказ № 3, за яким по всій країні вступали в дію правила українського правопису²⁹, вироблені Правописною секцією комісії УАН, згодом відомі як правопис Голоскевича.

Як бачимо, створення національної системи освіти, принаймні в аспекті українізації, не було простим. Неоднозначність і суперечності, надзвичайна залежність від прихильності влади (центральної або місцевої) – все це можна побачити на прикладі Харкова: рішенням міської думи, спричиненим резолюцією І Педагогічного з'їзду, вже у червні 1917 р. встановлювалося викладання українською мовою в початкових школах; започатковувалися також українські гімназії³⁰. Та вже за Гетьманату влада, прагнучи уникнути конфліктів із батьківськими комітетами (які консолідувалися на Всеукраїнському з'їзді батьківських організацій російських середніх шкіл 5–8 червня 1918 р. у Києві з метою спротиву політиці українізації), утримувалася від реорганізації російськомовних шкіл, у них лише вводили обов'язкові предмети, згідно із законом від 1 серпня 1918 р. Зрештою, у вересні 1919 р. відмічалось, що в Харкові українізація не мала помітних успіхів. Зокрема тут так і залишилася І-а українська гімназія в єдиному числі.

Взагалі політика Української Держави щодо культури, освіти і науки, яку проводило Міністерство народної освіти і мистецтв, очолюване М.Василенком, суттєво змінила акценти порівняно з політикою УНР. Щоправда, і час був інший, і культурне життя мало понадрічний досвід легітимності, отже, найперші, найдивніші та ідеалістичні помилки вже було зроблено. Ймовірно, тому Українська Держава ставилася більш стримано, наприклад, до українізації існуючих закладів, до ролі української мови в державному житті України. Можливо, навіть більше – наприклад, теза: "...Український народ становить одну з гілок російського народу" не зустрічала бодай найменшого опору... Між іншим, у травні 1918 р. було опубліковано Меморіал Українського національно-державного союзу, який, критикуючи уряд гетьмана України, відмічав: "В Міністерстві освіти, найважливішому для нашої молоді Держави в її майбутньому розвитку, ми маємо міністром хоч і українця родом, але російського кадета, який ніяк не може відійти від тактики та практики своєї партії, найшкідливішої для нашої державності, й завдяки його розпорядкам державна мова, що потребує в школі найбільшої підтримки, залишається на власні сили в боротьбі з московською, яка досі єдина панувала в школі, увільнення новим міністром усіх директорів та інспекторів шкіл і заявлена ним автономія шкіл, при нових виборах на сі посади шкільними радами, що складаються з денаціоналізованих елементів, вихованих у ворожнечі до української ідеї, наперед забезпечує усунення українських педагогів від керівництва освітою"³¹.

Натомість Міністерство народної освіти більше уваги приділяло створенню нових культурних і наукових інституцій. Як би там не було, а саме в той період доведено до логічного завершення справу заснування Української академії наук,

Національної бібліотеки України, Національного архіву, Української академії мистецтв, Національної галереї мистецтва тощо.

Із розвитком державності у центральних органах запанувала думка про концентрацію освіти в руках держави. Вище ми зазначали, що більшість нових українських шкіл створювалися громадським та приватним коштом, а це обумовлювало їх певні, часом суттєві, відмінності. Державних українських середніх шкіл в УНР на 1 січня 1919 р. налічувалося 1073 і зазначалося, що така мережа не задовольняла вповні потреб населення. Тому Міністерство народної освіти почало розширення існуючих і переведення на державне утримання громадських, приватних та інших середніх шкіл. Влітку того ж року на державні кошти було прийнято 29 громадських середніх шкіл³².

В організації і проведенні копіткої праці з дошкільного та позашкільного виховання величезну роль відігравали "Просвіти". Мережа цих товариств, до роботи яких було залучено всі верстви населення, невдовзі по революції знову відкрила Україну. 20-23 вересня 1917 р. відбувся I Всеукраїнський з'їзд "Просвіти". У ньому взяли участь понад 4000 делегатів не тільки з України, а й з Кубані, Бессарабії, Дону. На з'їзді виступили М. Грушевський, С. Петлюра, І. Стещенко, С. Русова, Л. Старицька-Черняхівська та ін. Делегати прийняли програму позашкільної освіти, побудовану на національному ґрунті та погоджену з урядовою концепцією³³.

Значну перешкоду розвитку нової школи та впровадженню національних освітніх програм становила нестача підручників і українознавчої літератури. Подолання цього значною мірою перебрали на себе педагогічна громадськість, кооперативні товариства, українська інтелігенція, приватні особи й видавництва. Було започатковане видання літератури для школярів Товариством шкільної освіти, заснованим і керованим І. Стещенко, та видавництво "Українська школа" під орудою С. Русової й С. Черкасенка. Це їх праця та кошти, а також таких діячів, як Є. Чикаленко, М. Славінський, М. Грушевський, Г. Хоткевич, С. Петлюра, О. Лотоцький, В. Доманицький, Д. Матушевський, М. Левицький, В. Степаненко, Ф. Лизогуб та інші, заклали основу національної видавничої справи. Їх результати часом вражають. Так, Товариство "Час" у Києві видавало підручники, накладу яких сягали небувалої на той час в Україні кількості – до 250 тис. примірників. На виданні українських книжок і журналів спеціалізувалися видавництва "Вік", "Дзвін", "Криниця", "Сяйво", "Сіяч", "Слово", "Вернигора", "Промінь" та ін. Насамперед видавалися твори класиків української літератури Т. Шевченка, І. Котляревського, Л. Українки, І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, І. Франка, П. Грабовського та ін., а також нових українських письменників, які почали писати перед революцією і після неї. Численні приватні видавництва часто мали метою друк творів своїх власників, зокрема, видавництво М. Грушевського – його історичних праць, видавництво М. Грінченка – праць Б. Грінченка, осередок В. Різниченка – його творів, присвячених героїчним сторінкам історії України (до речі, лише за 1917 р. у В. Різниченка вийшло друком близько 20 назв книг)³⁴.

Обов'язкове вивчення в середніх школах української мови, літератури, історії та географії гостро поставило питання про шкільні бібліотеки. З огляду на це Міністерство освіти доклало чимало зусиль для створення умов поповнення бібліотек книжками з українознавства. Допоміжна література публікувалась у часописах "Вільна українська школа", "Книгар".

По школах України за підписом І. Степенка було розіслано покажчик підручників, що вже вийшли з друку або мали вийти найближчим часом:

І. Історія

1. Мих. Грушевський. Ілюстрована історія України. – К., 1917.
2. Мих. Грушевський. Про старі часи на Україні. – К., 1917.
3. Гр. Коваленко. Оповідання з історії України від найдавніших до нових ча-

сів, із вступним словом про всесвітню історію з портретами, картами історичними й малюнками. – К., 1917.

4. М. Грушевський. Всесвітня історія в короткім огляді. – Ч.І, II. – К., 1917.

II. Рідна мова

1. О. Стещенко. Рідні колоски. Читанка.
2. Б. та М.Грінченки. Рідне слово. Українська читанка.
3. О.Курило. Початкова граматики української мови.
4. П.Залозний. Коротка граматики української мови. – Прилуки, 1917.
5. Г.Шерстюк. Граматики української мови. Видання товариства "Вернигора".
6. Прив.-доц. Ів. Огієнко. Граматики української мови. – Вид.Череповського.

III. Історія української літератури

1. С.Єфремов. Історія українського письменства. Вид. т-ва "Вік".

IV. Географія України

1. С.Русова. Початкова географія.

Підручники з арифметики та геометрії. Автори: З.Охрименко, Я.Чепіга, Степовик, В.Шарко, Кравчук та Шахрай³⁵.

Організація видавничої справи була суттєвою стороною діяльності "просвіт", де в першу чергу планувалися випуск науково-популярних книжок українською літературною мовою, шкільних підручників, словників, а також заведення при всіх "просвітах" редакційно-видавничих комітетів.

Василь Равлюк у 1917 р. почав видавати журнал українською мовою для школи під назвою "Популярно-наукова бібліотека ім. Т.Г.Шевченка". Перший випуск журналу вийшов під назвою "Тарасові алмази. Картини неволі українського народу"³⁶. Влітку 1918 р. лише в Києві працювали 15 українських видавництв, які спеціалізувалися на випуску української літератури (вісім із них мали власні друкарні)³⁷.

Отже, справа видання книжок за часів українських урядів значно розвинулася. Динаміку розвитку її характеризують кількість найменувань і тиражі видань: протягом 1917–1918 рр. в Україні було видано 680 найменувань українських книжок і сотні назв брошур загальним тиражем майже 7 млн. примірників, а в 1919–1920 рр. – близько 2 тис. назв загальним тиражем у 11 млн. примірників³⁸.

Кількісно зростала українська преса. Навесні 1917 р. у Києві почали виходити 6 щоденних газет українською мовою – "Нова рада", "Робітничка газета", "Народна воля", "Боротьба", "Громадське слово", "Промінь". Невдовзі до них додалися 10 журналів: "Боротьба", "Воля", "Вільна українська школа", "Театральні вісті", "Світова Зірниця", "Літературно-науковий вісник", "Молоде життя", "Наше слово", "Київська земська газета", "Комашня"³⁹. За оцінкою Ю. Шевельова, виходило близько 30 містечкових українських або українсько-російських щоденних газет, які читали майже 100 тис осіб. Загальна ж кількість періодичних видань українською мовою 1917 р. сягала 106 назв, а 1918 р. – 212⁴⁰.

Освітняни через бібліотеки, товариства, громадські об'єднання широко користувалися підручниками та посібниками. Популярними були "Українська граматики до науки читання і писання" Б. Грінченка, що була перевидана в Києві у 1917–1918 рр., граматики Є. Тимченка, укладені С. Русовою "Буквар" та "Читанка", букварі і читанки Т. Лубенця та ін.

Зі зростанням попиту на українські книжки виникла необхідність розробки політики створення і діяльності розгалуженої мережі бібліотек та книгозбірень. З цією метою при Міністерстві народної освіти УНР почав діяти бібліотечно-архівний відділ, який започаткував основи державно-правового бібліотечно-бібліографічного будівництва в Україні. Очолив його відомий учений-історик і громадський діяч О. Грушевський. У грудні 1917 р. тут було створено Бібліографічну комісію, яка працювала над укладанням зразкового каталогу для повітових бібліотек.

Разом із державою проблему піднесення загальноосвітнього і культурного рівня населення та пропаганди української книжки вирішували громадські й кооперативні організації. Своїми силами і коштами вони створювали мережі безкоштовних бібліотек-читалень для широкого загалу. Приміром, у Києві існувала мережа книгозбірень і різних товариств та організацій, зокрема Купецького зібрання, Троїцького народного будинку, товариств взаємодопомоги, "Маяк", "Просвіта", "Загальна користь" та ін. Значна увага приділялася дітям. За матеріальної підтримки Київської міської управи продовжувала діяти Ліга захисту дітей, заснована ще 1914 р., яка налічувала понад 500 дійсних членів. Одна зі створених Лігою бібліотек для дітей була розташована по вул. Володимирській, 74, кв.12 і мала понад 2 тис. найменувань книжок; при бібліотеці працював гурток любителів природи, організовувалися екскурсії тощо⁴¹. Великого значення питанню відкриття бібліотек надавало Київське благодійне товариство (вул. Лютеранська, 18). У Києві функціонувало чотири міські читальні, бібліотека Л.Ідзковського (вул. Хрещатик, 29), в якій налічувалося 100 тис. томів, міська публічна бібліотека (50 тис. одиниць зберігання) та ін.⁴²

По всій країні діяли книгозбірні та бібліотеки Товариства "Просвіта". Вважають, що кількість їх сягала 5 тисяч⁴³. Зважаючи на те, що мережа бібліотек і книгозбірень може адекватно свідчити про рівень українізації суспільства, наведемо для ілюстрації дані про кількість просвітницьких книгозбірень у Київській губернії на кінець 1918 р.: загалом їх налічувалося 372, у т.ч. в Уманському повіті – 83, Черкаському – 27, Сквирському – 36, Чигиринському – 53, Бердичівському – 20, Таращанському – 17, Радомишльському – 16, Липовецькому – 10, Васильківському – 42, Канівському – 35, Київському – 29, Звенигородському – 49⁴⁴.

Природно, що вже тоді перед країною постало питання про створення Національної бібліотеки. Воно розглядалося в Університеті св. Володимира 4 жовтня 1918 р. Ставилося завдання створити в Україні бібліотеку світового рівня з обов'язковим відділом україніки, в якому було б зібрано літературу про Україну та її народ українською мовою, що виходила в усьому світі. Також планувалося створити рукописний відділ, в якому зібрати рукописи, листи, портрети тих діячів, які жили й творили на території України, незалежно від їх національності, релігії і політичних уподобань, і, разом із тим, зібрати літературний і побутовий архів усіх діячів української культури, де б вони не жили. Особливо відмічалось, що бібліотека повинна бути безкоштовною й доступною.

23 серпня 1918 р. для організації бібліотеки було створено Тимчасовий комітет при Міністерстві народної освіти і мистецтва, до якого увійшли В.Вернадський (голова), С.Єфремов, А.Кримський, Г.Житецький та В.Корд⁴⁵. 5 жовтня було затверджено інструкцію щодо діяльності комітету, а в листопаді комітет подав на затвердження план та штати на 1919 рік Національної бібліотеки Української Держави⁴⁶.

Значне місце в українізації посіла Українська академія наук. Це стосується не лише її українознавчих досліджень, а й самої атмосфери прагнення відродження вітчизняної культури, сприяння зростанню національної самосвідомості, що панувала в ній. Однією з перших інституцій УАН 1918 р. стала Комісія для складання словника живої української мови, в якій працювали знані дослідники А.Ніковський, В.Ганцов, Г.Голоскевич, О.Андрієвська, М.Грінченко. Керівником і справді душею її був академік А.Кримський. Вчені обробляли лексику творів української літератури, етнографічних та історичних джерел, водночас готували російсько-український і українсько-російський словники, що їх друк розпочався кілька років по тому. Також надзвичайне значення для українізації мала робота Правописно-термінологічної комісії з упорядкування українського правопису, що велася під орудою А. Кримського та В. Дурдуківського⁴⁷.

Підготовка й видання словників були дуже важливими для полегшення адаптації російськомовного населення до української мови. Особливе значення мали словники І. Огієнка, які відрізнялися широким викладом та універсальністю. Оцінюючи динаміку цього процесу, Ю. Шевельов з'ясував, що протягом 1917–1919 рр. з'явилося 3 українсько-російських і близько 15 російсько-українських словників, співвідношення яких свідчить про поступовий пасивний перехід російськомовних груп населення до вживання української мови, а кількість і різноманітність термінологічних словників – 4 медичних, 4 – з фізики та хімії, 2 мовознавчих, 3 – із природознавства й географії, 1 військовий, 4 технічних, 1 математичний і не менше 8 із правничої та адміністративної термінології – є показником того, що українською мовою вперше за 200 років почала користуватися бюрократична машина⁴⁸.

Представники української культури та наукова інтелігенція доклали багато зусиль до створення культурно-просвітницьких закладів для поширення знань, висвітлення славетної історії українського народу, його звичаїв, побуту і культури. Навесні 1917 р. почав діяти Центральний комітет охорони пам'яток старовини й мистецтва в Україні. Головою Ради було обрано М. Біляшівського. До Ради входили такі відомі діячі культури, як М.Василенко, М.Грушевський, Д.Дорошенко, С.Єфремов, І.Стешенко, В.Прокопович та ін.

М. Біляшівський у вересні 1917 р. розробив і подав на затвердження генерального секретаря народної освіти план роботи. У ньому передбачалися заходи по заснуванню Українського національного музею, Національної картинної галереї, музею видатних діячів української культури, по розширенню мережі цих культосвітніх закладів, реорганізації церковних музеїв тощо⁴⁹.

Ще в 1913 р. різні громадські товариства висловлювали думку про створення в Києві національного музею. Особливо цим питанням займалася Рада Київського сільськогосподарського товариства. І лише в квітні 1918 р. відбулася реєстрація товариства під назвою "Український народний музей у м. Києві". Проф. П. Тутківський відмічав, що музей – самостійний науково-просвітницький заклад, метою якого є створення різних виставок, експозицій, читання лекцій, організація екскурсій, курсів, створення умов для написання наукових праць та відкриття бібліотек суспільного користування⁵⁰.

У червні 1918 р. до Ради Міністрів Української Держави звернулася група наукових і культурних діячів із приводу утворення Головного управління мистецтв та національної культури. В документі вказувалося на необхідність "... негайно широко поставити справу реєстрації, охорони та збору пам'яток української культури в різних її формах і користування цим для виховання народних мас у дусі розвитку поваги до минулого своєї батьківщини, на підвалинах якого, за умови правильно поставленої національної школи, у народу виховувалась би істинна, здорова любов до батьківщини, яка породжувала б творчу діяльність, а не руйнування культурних багатств країни, як це ми спостерігаємо зараз"⁵¹.

Із перших кроків української державності збільшився попит на суто національну, українську кінопродукцію. Наведемо кілька характерних фактів розвитку української кінематографії. З осені 1917 р. у Києві знову стає досить інтенсивним кіновиробництво, яке було призупинене за часів війни. Весною 1918 р. у цій галузі з'являється держзамовлення – кілька стрічок політичної хроніки було зроблено на замовлення кінематографічної секції театрального відділу Міністерства народної освіти УНР. Уже за Гетьманату, 20-21 червня 1918 р., у Києві відбулась "Українська кінематографічна виставка" – фактично перший кінофестиваль українських документальних фільмів. А на початку липня здійснилася подія, яку з листопада 1917 р. невпинно просували завідуюча кінематографічної секції Секретарства і Міністерства УНР, а потім Міністерства Української Держави Л.Ста-

рицька-Черняхівська, голова театального відділу тих же урядових установ М.Старицька і досвідчений фахівець з організації кіновиробництва та кінопрокату Я.Яцовський, – було засноване Товариство на паях "Українфільму", що до нього під патронатом держави увійшли банки, громадські організації, приватні особи. Фактично це була перша в Україні кіновиробнича фірма за участю держави. Навесні-влітку 1919 р. у Києві знімалися складні художні кіно постановки "Хазяїн життя", "Червоний Кобзар" та ін.⁵²

Улюбленим мистецьким жанром в Україні здавна був театр. Від перших днів революції, вже з березня 1917 р., почали утворюватися різні літературні та мистецькі об'єднання на національному ґрунті: "Вільне мистецтво", Комітет українського національного театру тощо, в яких згуртувалися кращі художні сили: актори І. Мар'яненко, Л. Курбас; літератори Л. Старицька-Черняхівська, В.Винниченко, С. Черкасенко, О. Олесь; публіцисти І. Стешенко, С. Єфремов; художники Ф. Кричевський, Ф. Балавенський; композитор О.Кошиць та ін. Головною метою їх було сприяння розвитку театральної справи: утворення нових труп, допомога з репертуаром, інші організаційні питання. При Комітеті, наприклад, працювала репертуарна комісія у складі Л. Старицької-Черняхівської, О.Олеся та В.Самійленка⁵³.

До революції на території України існував лише один стаціонарний театр – трупа М. Садовського в Києві. Навесні 1917 р. громадськими організаціями міста за підтримки Генерального Секретаріату було засновано Український національний театр на чолі з І. Мар'яненком. Він розпочав свою діяльність п'єсою В.Винниченка "Пригвожденні" у постановці І. Мар'яненка, потім репрезентував драматичні твори М. Старицького "Оборона Буші" та С. Черкасенка "Хуртовина". Поза тим тут грали трупа П. Саксаганського (раніше мандрівна) і "Молодий театр" Л.Курбаса, в якому він 1917 р. зорганізував свою молодечу театральну студію. "Молодий театр" увійшов до історії як трупа мистецьких пошуків. У ньому Курбас випробував низку стилістичних форм - від реалістично-психологічної драми до експресіонізму. Показуючи зразки класичного і сучасного європейського та українського театру, "Молодий театр" здійснив революцію в українському театрі, модернізувавши його і відкривши нові перспективи. З нього вийшов ряд відомих режисерів, акторів, театрознавців. Нарешті, саме "Молодий театр" подолав неприйняття і зневагу російської публіки до українського театру.

У період Української Держави два з українських театрів набули статусу державних. Законом від 28 серпня 1918 р. Український драматичний театр став державним українським драматичним театром (директор – Б.Кржецький, головний режисер – О.Загаров), а восени Український національний театр було перетворено на Державний народний театр (мистецький керівник – П.Саксаганський). Обом театрам було надано постійні приміщення і державне утримання. Державні театри сприяли поширенню національної ідеї серед глядачів. Українське театральне мистецтво у досліджуваний період виступало важливим чинником культурного процесу. Плани театрів були доволі насиченими, актори репетирували нові постановки як вітчизняних, так і світових драматургів, художники готували нові декорації, але за браком коштів, а також внаслідок постійних політичних колізій багатьом із цих планів не судилося здійснитися.

Навесні 1919 р., з ініціативи К. Марджанова, Л.Собінова та Я.Степового, в Києві було створено театр "Музична драма". На сцені цього оригінального театру відбувалася цікава й плідна співпраця Л. Курбаса з хореографом М. Мордкіним і кінорежисером М. Бонч-Томашевським, якими було освоєно своєрідний жанр – оперні вистави "Тарас Бульба" і "Утоплена" М. Лисенка, "Галька" М. Монюшка, "Азіаде" Мордкіна та ін.⁵⁴

Для підготовки молодих акторів і режисерів у жовтні 1917 р. у Києві було відкрито Українську народну драматичну школу і режисерсько-інструкторські курси. Невдовзі, за Гетьманату, ці навчальні заклади одержали статус державних і відповідне утримання. Державна драматична школа мала дворічний курс навчання і готувала працівників народних театрів. Режисерсько-інструкторські курси склались із двох відділів – режисерського, який за два роки надавав спеціальну режисерську підготовку, та інструкторського, що за рік готував працівників народних театрів. Український державний драматичний театр у грудні 1918 р. почав готувати молодих акторів у власному "Інституті співробітників" із трирічним курсом навчання⁵⁵.

Вихованню національної свідомості та зростанню культури мешканців села допомагали аматорські театри, організовані із сільської інтелігенції із залученням самих селян, популярні по всій Україні ранки й вечірки з різноманітною програмою, які влаштовували школи, гімназії, народні університети, освітні та культурні установи. У газетах тих часів відмічалось виникнення у містах і селах України самодіяльних оркестрів народних інструментів, хорових капел, вказувалося на велике значення української народної пісні, її зв'язок з усім історико-культурним життям України та її моральну вагу, велику музичну талановитість українського народу, на виховне значення української пісні, на її з'єднуючу й відроджуючу силу⁵⁶.

Для поширення музичної культури 1918 р. було створено два важливих державних музичних колективи – Український державний симфонічний оркестр ім. М. Лисенка (першим головним диригентом став О. Горілов) та Українську державну капелу, яку очолили відомі композитори О. Кошиць і К. Стеценко. Українська державна капела гастролювала багатьма містами країни, а також поза її межами – в Австрії, Чехії, Польщі, Німеччині та Франції. Виступи капели мали триумфальний успіх і неабияк сприяли ознайомленню громадськості з українською культурою.

Того ж року в Києві відродилася Капела кобзарів, яка складалася як із професіоналів, так і аматорів. Вона багато гастролювала Україною і притягала своїми виступами значну увагу як спеціалістів-митців, так і пересічних слухачів⁵⁷.

Розвиткові й пропаганді української і світової музичної спадщини чимало сприяла діяльність музичного відділу Дніпросоюзу. Тут 1920 р. було створено першу хорову капелу під головуванням К. Стеценка. Згодом зорганізувалася й друга капела. Вони багато їздили з концертами, переважно по Лівобережній Україні.

З 1917 р. до весни 1920 р. в Україні було створено 20 національних професійних музично-драматичних театрів, близько 400 народних напівпрофесійних та 9 тис. самодіяльних художніх колективів. В останніх, наймасовіших, брали участь близько 220 тис. осіб⁵⁸.

У вересні 1917 р. було прийнято закон про створення Української академії мистецтв – першого вищого художнього навчального закладу України. Внаслідок певних причин її було відкрито тільки в листопаді 1918 р. До професорського складу ввійшли Г. Нарбут, Ф. Кричевський, В. Кричевський, М. Бойчук, О. Мурашко, М. Жук та інші визначні митці.

Таким чином, за короткий період української державності, незважаючи на складні умови політичного, соціально-економічного життя, та завдяки демократичним тенденціям, урядові структури, громадські об'єднання й товариства доклали чимало зусиль для здійснення українізації. Було закладено підвалини і забезпечено умови для створення принципово нової моделі освітньої системи. Значного розвитку набуло національне книговидання. Завершився процес реорганізації театральної справи. Нових стимулів набула народна творчість.

- ¹ Панченко В. Будинок з химерами. – Кіровоград, 1998. – С.27.
- ² Огієнко І. Українська культура. – К., 1991. – С.239–240.
- ³ Колпакова О. Український державний університет у Києві (1917–1920 рр.) // Укр. істор. журн. – 1993. – № 7–8. – С.31.
- ⁴ Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.Х. – Спр.170. – Арк.40.
- ⁵ Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр. – К., 1920. – С.72.
- ⁶ Вісник Української Народної Республіки. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 29 травня.
- ⁷ Україна. – 1919. – 21 жовтня.
- ⁸ Дорошенко Д. Українські кафедри в Київському університеті. – К., 1919. – С.3.
- ⁹ Народна воля. – 1917. – 23 жовтня.
- ¹⁰ Архів м.Києва. – Ф.16. – Оп.465. – Спр.433. – Арк.32.
- ¹¹ Там само. – Спр.469. – Арк.1.
- ¹² Цимбал Л. Ми певні, що майбутнє за нами // “Просвіта”: історія та сучасність. – К., 1998. – С.365.
- ¹³ Хрещатик. – 1993. – 6 квітня.
- ¹⁴ Вісник Педагогічно-професійного з'їзду. – 1917. – № 3–5. – 14 серпня.
- ¹⁵ Винниченко В. Відродження нації. – К.; Відень, 1920. – Ч. I. – С.113.
- ¹⁶ Там само. – С.266–267.
- ¹⁷ Народна воля. – 1917. – 23 жовтня.
- ¹⁸ Даниленко В.М., Кравченко А.А. Володимир Дурдуківський: педагог, критик, громадський діяч (1874–1938). – К. 2000. – С.42.
- ¹⁹ Сорочан Н. Роль шкільних рад у системі управління освітою за доби Центральної Ради // Зб. наук. праць. Серія “Історія та географія”. – Харків, 2000. – Вип.6. – С.124.
- ²⁰ Вісті Української Центральної Ради. – К., 1917. – № 5.
- ²¹ Архів м.Києва. – Ф.163. – Оп.21. – Спр.420. – Арк.23.
- ²² Там само. – Спр. 421. – Арк. 8.
- ²³ Там само. – Арк.2, 7.
- ²⁴ Там само. – Спр.556. – Арк.4; Спр.374. – Арк.1.
- ²⁵ Тарахан-Берега З.П. За рядками книги відвідувачів Шевченкової могили // Укр. істор. журн. – 1998. – № 2. – С.130.
- ²⁶ Архів м.Києва. – Ф.163. – Оп.21. – Спр.438. – Арк.1–2.
- ²⁷ Українська державність у ХХ столітті. – К., 1996. – С.19.
- ²⁸ Розовик Д. Патріотичне виховання українського народу в процесі культурного будівництва у 1917–1920 рр. // Етнічна історія народів Європи. – К., 2001. – №10. – С.76.
- ²⁹ Архів м.Києва. – Ф.175. – Оп.1. – Спр.275. – Арк.15.
- ³⁰ Багалій Д. Історія Слободянської України. – Харків, 1993. – С.9.
- ³¹ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – К., 2001. – Т. VI. – С.361.
- ³² Завальнюк О., Телячий Ю. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920). Історичний нарис. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С.103.
- ³³ Цимбал Л. Зазнач. праця. – С.365.
- ³⁴ Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище 1917–1923 рр. – К., 1996. – С.18.
- ³⁵ Архів м.Києва. – Ф.108. – Оп.98. – Спр.1. – Арк.6.
- ³⁶ Там само. – Ф.292. – Оп.1. – Спр.78. – Арк.2.
- ³⁷ Рудий Г. Доба Української Держави: становлення видавничої справи // Бібліотечний вісник. – 2001. – №6. – С.25.
- ³⁸ Розовик Д. Назв. праця. – С.76.
- ³⁹ Архів м.Києва. – Ф.292. – Оп.1. – Спр.63. – Арк.34.
- ⁴⁰ Шевельов Ю. Українська мова в першій половині ХХ ст. (1900–1941). – Чернівці, 1998. – С.63.
- ⁴¹ Архів м.Києва. – Ф.163. – Оп.21. – Спр.393. – Арк.1а.
- ⁴² ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.2. – Спр. 602. – Арк. 5.
- ⁴³ Шевельов Ю. Назв. праця. – С.65.
- ⁴⁴ Ківшар Т. Назв. праця. – С.124.
- ⁴⁵ Архів м.Києва. – Ф.16. – Оп.465. – Спр.433. – Арк.65.
- ⁴⁶ Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. 1918–1941. – К., 1998. – С. 14.
- ⁴⁷ Історія Академії наук України. 1918–1993. – С.26–27.
- ⁴⁸ Шевельов Ю. Назв. праця. – С.65.
- ⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф.2581. – Оп.1. – Спр.206. – Арк.3–4.
- ⁵⁰ Архів м.Києва. – Ф.163. – Оп.54. – Спр.372.
- ⁵¹ ЦДАВО України. – Ф.2457. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.1–2.

⁵² Там само. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.776. – Арк.10.

⁵³ Нариси з історії української інтелігенції (перша половина XX ст.). – К., 1994. – Кн.1. – С.93.

⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1738. – Оп.1. – Спр.41. – Арк.139.

⁵⁵ *Романько І.* Театральна справа в Україні під час влади національних урядів (1917–1920 рр.) – К.,1999. – С.18.

⁵⁶ Народна воля. – 1917. – 6 листопада, 14 грудня.

⁵⁷ Музика. – 1923. – Ч.6–7. – С.41.

⁵⁸ *Розовик Д.* Назв. праця. – С.78.

The article highlights the Ukrainization processes in the educational, scientific and cultural fields in 1917 – 1920.
